

L. JEKENTAITĖ

Ė. FROMO „ŽMOGAUS SAU“ IR JO AUTENTIŠKO GYVENIMO VISUOMENĖJE SAMPRATA

II

Pagrindiniais destruktivos asmenybės bruožais Ė. Fromas laiko de-
formuotą pagrindinių žmogaus dimensijų (mąstymo, aktyvumo ir meilės)
vystymąsi. Jis skiria keturis neproduktyvius charakterius: receptyvųjį
(receptive), išnaudotojiškąjį (exploitative), apsidraudėliškąjį (hoarding) ir
merkantiliškąjį (marketing).

Pirmieji trys tipai daug kuo primena jau Z. Froido aprašytą sadoma-
zochistinį charakterį. Merkantiliškąjį charakterį suformulavo Fromas, ir
todėl ties juo vertėtų atskirai apsistoti.

Merkantiliškąją, arba rinkos, orientaciją Ė. Fromas laiko vyraujančia
šiuolaikinėje vartotojiškoje visuomenėje. Šios orientacijos analizė atsklei-
džia susvetimėjusius kapitalistinės visuomenės santykius ir jų deformati-
vųjį poveikį žmogaus asmenybei.

„Turgaus diena — teismo diena prekėms“, bet šiais laikais ir žmogus
tampa preke¹, — pastebi Ė. Fromas. „Konkurencinėje kovoje reikia pel-
ningiau save parduoti, todėl svarbu ne tai, koks tu esi, bet koku tu
save pateiki, kaip sugebi save „įpakuoti“². Rinkoje pageidautinos atski-
ros asmenybės pusės: „padorus“, „linksmas“, „sveikas“, „agresyvus“, „gar-
bėtroška“, „kilmingas“ ir pan.; didelę reikšmę turi priklausymas tam tik-
ram klanui, kilmė. O kai žmogus yra vertinamas dėl vienos kurios nors
jo savybės, dėl atskiro asmenybės bruožo, kurio perkamoji vertė rinkoje
yra aukšta, jis praranda savąjį „aš“, kaip jo neturi ir perkami ar par-
duodami daiktai“³.

Žmogaus orientacija „aš esu toks, kokio manęs reikia“, rodo, kad
jau prarastas autentiškumo jausmas, kad jo vertingumo kriterijus yra
vien išorinis. Bet žmogus negali gyventi nejausdamas savo vientisumo
ir tapatumo (identity), todėl vidinė harmonija pakeičiama kitų nuomone
apie jį. Bet tai daro jį kaskart labiau priklausomą nuo aplinkos vertini-
mo. Todėl daugelis žmogaus savybių suprantamos iškreiptai arba nepa-
grįstai susiaurinamos. Kadangi rinkos orientacija verčia ugdyti tas žmo-
gaus savybes, kurias apsimoka parduoti, tai proto gilumą bei išmintį

¹ From E. Man for himself. — Greenwich, 1947, p. 76.

² Ten pat, p. 77.

³ Ten pat, p. 80.

beveik visiškai pakeičia informacijos kaupimas, erudicijos kultas, o tai leidžia ne tiek būti protingam, kiek atrodyti tokiu. Tokioje atmosferoje „ypatingumas“, kai neugdoma asmenybė, tampa vos ne iškrypimo sinonimu, o „lygybė“, reiškianti visiems žmonėms vienodą teisę būti laikomiems galutiniais tikslais, o ne priemonėmis,— tarpusavio išnaudojimo, suvienodėjimo, savęs praradimo, niveliacijos ir deindividualizacijos sinonimu. „Lygybė“, visadaėjusi greta „ypatingumo“, dabar eina greta „tapatybės“⁴— taikliai pastebi Ė. Fromas. Todėl sėkmės laidas— paviršutiniškumas bei tuštynė, nes parsiduodanti asmenybė turi būti „laisva nuo bet kokių skrupulų“, nuo bet kokios individualybės. Užuo t mažčius apie savo gyvenimo prasmę bei laimę, siekiama geriau prisitaikyti (adjustment), siekiama pasisekimo karjeroje, populiarumo, turtų, garbės. Ambicijos išbujojimą, išpėja Fromas, dar Spinoza laikė proto liga. Todėl esą nenuostabu, jog kai kurie asmenys buržuazinėje visuomenėje vadinami neurotikais. Labiau reikia stebėtis tuo, kad dauguma tokiomis savęs nelaiko, nors faktiškai jų psichika yra iš pagrindų pažeista. Jie jaučiasi ramūs, nes yra tokie, „kaip visi“⁵.

Siuolaikinio žmogaus tipas, kurį aprašo Ė. Fromas, labai daug kuo artimas nuasmenintam gyvenimo būdui, kurį egzistencializmo korifėjus M. Heidegeris vadina „man“, kai žmogus elgiasi, mąsto, jaučia taip, kaip jo aplinkoje „elgiamasi“, „mąstoma“, „jaučiama“.

Fromas neapsiriboja depersonalizuotos asmenybės dvasinio pasaulio analizavimu. Jis kelia klausimą, kaip šis reiškinys atsiranda ir kaip jį galima įveikti. Todėl jis imasi nagrinėti socializacijos procesą, individo ir visuomenės santykį. Lemiančiu socializacijos momentu jis laiko teisingo asmenybės santykio su autoritetu suformavimą. Santykio su autoritetu tipas nulemia individo idealų, jo sąžinės pobūdį. Pagal tai Ė. Fromas skiria autoritarinę ir humanistinę asmenybę.

Kaip minėjome, Z. Froido požiūriu, visuomeninius idealus į individualią psichiką ankstyvoje vaikystėje įdiegia tėvas. Ištikimybė iškiepytiems idealams priklauso nuo tėviškojo autoriteto jėgos ir baismės už nepaklusnumą baimės. Paklusnumą autoriteto įsakymams, jo baimę Z. Froidas laikė bet kurios kultūros pamatu ir didžiaja dorybe. Tuo buvo aiškinamas ir neišvengiamas kiekvienam civilizuo tam žmogui iracionalus nepasitenkinimas, kaip jo asmenybės emocinis pagrindas. Ė. Fromas nelaiko šitokios būsenos universalialia. Jo požiūriu, Z. Froido asmenybės modelis iliustruoja deformuotą asmenybės orientaciją, autoritarinį sąžinės pobūdį, neišvengiamai vedantį žmogų į neurozes ir įvairaus tipo destruktivumo apraiškas.

Svarbiausias autoritarinės sąžinės reikalavimas— nekritiškas, pagrįstas prievarta ir baime atsidadavimas išoriniam autoritetui. Ė. Fromas sutinka su Z. Froidu, kad pirmasis ir lemiantis šio mechanizmo vystymosi veiksnys yra vaiko santykis su tėvu. Bet lemiančiu veiksmiu jis laiko

⁴ Ten pat, p. 81.

⁵ Ten pat, p. 223.

anaip tol ne lyti, o socialinę funkciją, kurią tėvas atlieka šeimoje. Motinos santykiui su vaiku, jo požiūriu, pirmiausia būdinga absoliuti meilė. Motinai vaikas brangus ir mylimas nepriklausomai nuo jo padėties visuomenėje, nes ji myli jį jau vien dėl paties jo egzistavimo, dėl to, kad jis yra jos kūnas ir kraujas. Tėvo meilė — tai lyg apdovanojimas už tinkamą vaiko elgesį, kaip tik todėl tėvas ir yra vienas iš pirmųjų vaiką socializuojančių veiksnių⁶. (Beje, E. Fromas teigia, kad tėvo ir motinos funkcijų atskyrimas yra gana sąlygiškas, nes šiuolaikinėje šeimoje moteris dažnai yra priversta suderinti abi funkcijas, o kartais ji savo pareigas susiaurina iki tėviškųjų.) Kaip ten būtų, bet nuo tėvo, E. Fromo nuomone, daugeliu atvejų priklauso, kokia vaiko orientacija bus išugdyta — autoritarinė ar humanistinė. Jei tėvas yra nuožmus, dogmatiškas ir tironiškas, vaikas auga jo šešėlyje, bijodamas jo ir ugdydamas tas savybes, kuriomis galėtų užsitarnauti jo palankumą ir meilę. Auga pilietis, kuriam svarbiau yra išiteikti stipresniajam negu įgyvendinti savo siekimus. Taip dedami pamatai „autoritarinei sąžinei“, kuri orientuoja individą į neproduktyvumą. Tokiu atveju kūrybinį mąstymą atstoja sekimas nekvestionuojamomis dogmomis, žmogiškąjį aktyvumą — paklusnus, automatiškas nurodymų „iš viršaus“ vykdymas, meilė — simbiotinis, sadomazochistinis ryšys, t. y. žmogus myli arba tuos, kurie jį išnaudoja, arba tuos, kuriuos išnaudoja jis pats⁷. Kadangi svetimų savo prigimčiai tikslų žmogus negali siekti laisvu noru, spontaniškai, tai jis paklūsta tik prievartai. Blogiausia yra tai, kad individas bijo ir išorinių jėgų, ir vidinės baudžiančios instancijos — autoritarinės sąžinės, kurioje internalizuojami prievartos idealai.

Šį reiškinį atskleidė dar Z. Froidas. E. Fromas iškelia ir kitokio tipo idealus atitinkančią „humanistinės sąžinės“ idėją. Humanistinė sąžinė orientuoja individą realizuoti savo įgimtas galias bei interesus, ji yra harmoningo „žmogaus sau“ būtinas, organizuojantis centras. Tai nėra vidinis slopinimo ar baudymo įrankis. Priešingai froidistiniam represinio sąžinės vaidmens supratimui, E. Fromas pabrėžia pozityvų, teigiantį sąžinės turinį. „Humanistinė sąžinė“ — tai jautrus žmogaus dvasinio pasaulio vystymosi, jo harmonijos barometras, tai psichinės bei fizinės sveikatos rodiklis, į kurį žmogus turėtų įsiklausyti. Bet koks nedėmesingumas savo dvasiniam vystymuisi, sukelia skausmingai išgyvenamą nerimą ir kaltės jausmą. E. Fromas pabrėžia, kad šalia išorinių autoritetų baimės yra baimė ir nerimas dėl savo likimo, kaltės jausmas prieš save patį. Žmogus turėtų ypač ugdyti savo jautrumą humanistinės sąžinės balsui. O gyvenimą lydi paradoksas: kuo labiau žmogus „nusikalsta“ „humanistinei sąžinei“, tuo silpniau jis girdi jos balsą. Dažnai sąmoningai nenorima jos girdėti ir bandoma užgožti jos balsą nesibaigiančiais užsiėmimais, išpūdžių srautu, kuriais mėginama „pabėgti“ nuo jos. Bet nuo savęs niekur nepabėgsi. Jei kaltas prieš save (tiksliau, prieš žmogiškumo balsą

⁶ From E. The art of loving.—N. Y., 1956, p. 33—35.

⁷ From E. Man for himself, p. 141.

savyje) žmogus sąmoningai ir nejaučia savo disharmonijos, tai susiduria su ja nesąmoningai. Naktį jį kamuoja įkyriai pasikartojantys košmariški sapnai, netikėtai atsiranda „nervinio“ pobūdžio ligos — astma, įvairios opos, širdies ligos ir pan. Išsigelbėjimas vienas — grįžti prie tikrojo sa-
vęs, prie tikrųjų, „žmogiškųjų“, o ne fiktyvių vertybių.

Kaip matome, Ē. Fromo žmogaus koncepcijoje individualios atsa-
komybės už savo asmenybę, už savo likimą tema yra viena iš pačių
svarbiausių. Bet prisiminus, kad jis akcentuoja visuomeninę žmogaus pri-
gimtį, kyla klausimas, iš kur atsiranda fiktyviosios, individą deformuo-
jančios vertybės? Susiduriame su prieštaravimu: teoriškai mąstant, indi-
vido ir visuomenės interesai turėtų sutapti, o praktiškai — individo ir
visuomenės interesai ne tik nesutampa, bet yra net priešingi, antago-
nistiniai. Ē. Fromo požiūriu, realiame žmoguje susiduria tikrosios žmo-
gaus esmės: bendražmogiškų idealų išraiška — humanistinė sąžinė ir konk-
rečios, t. y. ribotos, visuomenės institutų įskiepytų poreikių išraiška —
autoritarinė sąžinė. Pirmoji orientuoja realizuoti pirmines žmogaus ga-
lias, antroji — sukurti lengvai valdomą žmogų. Už humanistinės orien-
tacijos plėtojimą kovoti gali tik kiekvienas atskirai, nes visų iki šiol
buvusių ir visų šiuolaikinių visuomenių keliamiems tikslams yra pato-
gesnis autoritarinės orientacijos pilietis, ir kol kas dar nėra buvę tokios
visuomenės, kurios svarbiausias interesas būtų individualios žmogaus pri-
gimties vystymas. Ē. Fromas, abstrakčiai įrodęs individo ir visuomenės
interesų tapatumą, realybėje nemato šitokio suderinamumo atitikmenų.
Greičiau priešingai, jis akcentuoja griežtą antagonizmą tarp konkrečios
visuomenės ir individo interesų. Ir šis antagonizmas sukelia pavojingą
masinės patologijos, neurotiškos ar net beprotiškos visuomenės vaizdą.
Faktiškai Ē. Fromas turėjo patvirtinti Z. Froido kažkada padarytą išvadą,
kad, „matyt, individo laimė neįėjo į pasaulio kūrėjo planus“. Gal todėl
viename iš vėlesniųjų savo interviu jis pareiškė priėjęs išvadą, kad jo
teorija anaip tol nėra tokia revoliucinga, palyginti su Z. Froido, kaip
jam atrodė jaunystėje. Ir vienintelis tikrai naujas fenomenas jo sistemo-
je — tai visuomenės ekonominės struktūros poveikio individo asmenybės
vystymuisi analizė.

Ē. Fromas atkreipia dėmesį į ideologiją, kuri, jo nuomone, pirma, yra
glaudžiai susijusi su ekonomine struktūra, kurios gyvavimui reikalingas
idėjas ji savyje koncentruoja, antra, veikia konkrečius žmones, į kurių
sąmonę tos idėjos turi būti internalizuojamos. Ideologija, kuriai tarnauja
radijas, televizija, spauda, literatūra ir kt. masinės informacijos priemo-
nės, „pakiša“ ekonominiu požiūriu reikalingas, naudingas idėjas infor-
maciją absorbuojančiam individui.

Be valstybės adoruojamų idėjų, Ē. Fromo nuomone, yra ir kiti, dar
subtilesni mechanizmai, formuojantys pageidaujamą žmogaus tipą. Tai
kalba, sąvokos, logika. Šios pasaulio suvokimo formos yra savotiškas
filtras, kuris fiksuoja „reikalingą“ tikrovės aspektą ir palieka neužfiksuotą
indiferentišką turinį. Tuo esą ir skiriasi atskiros nacijos ar civilizaci-

jos, nes jų kalba, logika ir žodžiai išreiškia tik joms būdingą santykį su tikrove. O pastarasis neatskleidžia absoliutaus tikrovės turinio, yra tam tikru mastu ribotas atspindys, priklausęs nuo to, koku laipsniu tam tikra visuomenė valdo gamtą, t. y. nuo ekonominio visuomenės pajėgumo ir išsivystymo. Jei visuomenei šia prasme nėra naudingi ar net pavojingi kokie nors reiškiniai, tai jiems apibūdinti kalboje nėra žodžių. Ir atvirkščiai, kuo labiau akcentuotinas yra fenomenas, tuo subtiliau organizuota jį išreiškianti sąvokų visuma. Bet svarbiausias, E. Fromo požiūriu, šio fenomeno bruožas yra tai, kad „naudingumo kriterijus“ neapima individualių ir specifinių žmogaus interesų.

Mąstyme ir kalboje „užkoduotus“ socialinius poreikius E. Fromas priešpriešina egzistencialinei žmogaus prigimčiai, kurios gyva, virpanti esmė prasprūsta pro stingdantį žodžių sietą. Kalbėdamas apie tai, jis grįžta prie senosios froidistinės problemos — prie klausimo apie santykį tarp sąmonės ir pasąmonės. Kalbos ir mąstymo racionaliosios formos suponuoja žmogaus sąmonę, kurios struktūriškumas slepia paties bendriausio tipo socialinį charakterį, t. y. analogiško psichinio pasaulio organizacija tampa svarbia subjektyvia jėga, palaikančia visuomenės integruotumą. Šitokio žmonių dvasinio bendrumo išraiška yra atskirtumo, ostrakizmo, baimė. E. Fromo požiūriu, „kadangi žmogus yra gyvulys, tai jis bijo mirties, o kadangi jis yra žmogus, tai jis labiau už viską bijo vienišumo“⁸.

Sąmonei priešpriešinama pasąmonė. Apie pastarąją, kaip nesuvokiama reiškinį, sunku kalbėti, bet viena E. Fromui esą aišku, jog tai „visados reprezentuoja visą žmogų, visas jo galimybes, šviesias ir tamsias <...> O žmogus bet kurioje kultūroje turi visas savo galimybes: jis yra archaiškas žmogus, prerijų žvėris, kanibalas, stabmeldys, jis yra būtybė, sugebanti mylėti, mąstyti, būti teisinga. Taigi, nesąmoningumo turinys nėra nei geras, nei blogas, nei racionalus, nei iracionalus, jis yra abipusis, jis apima visa, kas yra žmogiška. Pasąmonė — tai visas žmogus, atėmus tą jo dalį, kuri yra susijusi su visuomene <...> Pasąmonė atstovauja universaliam žmogui, visam žmogui, įsitvirtinusiame savo šaknimis Kosmose; tai išreiškia augalą, gyvulį ir dvasią jame, tai reprezentuoja jo praeitį žmogaus egzistencijos aušroje, išreiškia ir jo ateitį iki tų dienų, kai žmogus taps visai žmogišku, kai gamta bus visiškai humanizuota ir žmogus — visai natūralizuotas“⁹.

Kaip matome, E. Fromo supratimu, sąmonė reprezentuoja socialinį žmogų, t. y. atsitiktinių apribojimų visumą, kuri kyla iš praeinančios istorinės situacijos, o pasąmonė atstovaujanti universaliam žmogiškumui, pačiai žmogaus prigimčiai. Aukščiau cituotuose E. Fromo žodžiuose atsispindi grynai antropologinė žmogiškumo samprata, kaip kažkas savaimė uždaro, imanentiškai besivystančio, nuo amžių duoto, ir todėl vienodo ir praeityje, ir ateityje. Šitokioje žmogiškumo traktuotėje iškyla svar-

⁸ Psychoanalysis and Zen Buddhism, p. 104.

⁹ Ten pat, p. 106.

biausias ir natūraliausias žmogaus ryšys su gamta, su Kosmosu, o visuomeniškumas atrodo kažkoks išorinis, primestas, svetimas ir nenatūralus žmogui. Socialumą E. Fromas laiko vidinio žmogaus susvetimėjimo priežastimi. Žodžiu, nors jis ir atmets Z. Froido instinktyvistinę nesąmoningumo sampratą ir suteikia jam egzistencialinį pobūdį, bet, kaip ir Z. Froidas, suabsoliutindamas represyvų visuomenės poveikį individui, sąmonėje mato autentiškąsias individo reikmes, kurioms visuomenė yra kurčia arba kurias ji tiesiog draudžia. Iš viso to išplaukia E. Fromo siūlomas susvetimėjimo įveikimo kelias. Čia, jo nuomone, svarbiausia yra įveikti prarają, skiriančią sąmonę nuo sąmonės, taip pat tarp „socialinio žmogaus“ ir „universaliojo žmogaus“ kiekviename individe¹⁰. Šią problemą E. Fromas paverčia vien tik žmogaus subjektyviojo pasaulio organizacijos klausimu. Jis perima Z. Froido šūkį „Tebus Ego ten, kur buvo Id“ ir, juo remdamasis, kuria „derepresijos“, arba išlaisvinimo, apšvietumo (enlightment) teoriją. Šios teorijos pagrindu tampa psichoanalitinis dzenbudistų „satori“ analogas. „Satori“ būseną — gilus vidinis prašviesėjimas, kūrybinis įkvėpimas, dvasios pergalė prieš kūniškumą ir jos prisijungimas prie universaliosios žmogaus ir pasaulio prasmės. Tokios būsenos ragina siekti ir E. Fromas, manydamas, kad, plėsdami sąmonės sritį vis gilyn ir gilyn į sąmonę, galėtume „teorinę universaliojo žmogaus idėją paversti gyvu universalumo patyrimu, tai būtų patyriminis humanizmo įgyvendinimas“¹¹. Todėl reikia prasiveržti pro racionalaus mąstymo varžtus, pro intelektualizmo rėmus, nes „realybė susvetimėjanti kalboje“¹². E. Fromas didelę viltis deda į neracionalizuotą, t. y. „neišprotautą, neiškreiptą realybės išgyvenimą“¹³. Jo požiūriu, štai jau du tūkstančiai metų Vakarai gyvena iliuzija, kad „atsakymą į visus egzistencijos klausimus gali duoti racionali mintis“¹⁴. Šiai minčiai jis priešpriešina dzenfilosofiją, tvirtinančią, kad į svarbiausius gyvenimo klausimus negali atsakyti mąstymas. Mąstydamas žmogus pakeičia pasaulio daiktus savo mintiniais vaizdais, operuodamas žodžiais, jis tariasi susiliečiąs su realybe. „Mąstydamas ranką, galvodamas apie kvėpavimą, aš iš tiesų nesuvokiu jų“, — tvirtina Fromas. Jis kviečia nusikratyti dirbtinių racionalybės varžtų, atgauti tik ką gimusio kūdikio pasaulėjautą, kur nėra skirtumo tarp „aš“ ir „ne-aš“; ne stebėti pasaulį, bet būti pasaulyje, atgauti vaiko nuoširdumą ir nekaltumą, paprastumą ir spontaniškumą. „Toku laipsniu, kuriuo aš galiu atsikratyti kalbos filtro, tokiu laipsniu aš galiu išgyventi save kaip universalų žmogų <...> Jei galėtume atmesti visą represiją, neliktų sąmonės priešpriešos sąmonei, liktų tik tiesioginis patyrimas. Ir kadangi aš nebesu svetimas sau, tai ir niekas aplinkui nėra svetimai man“¹⁵.

¹⁰ Ten pat, p. 108.

¹¹ Ten pat, p. 107.

¹² Ten pat, p. 109.

¹³ Ten pat, p. 117.

¹⁴ Ten pat, p. 119.

¹⁵ Ten pat, p. 127.

Reikia pasakyti, kad Ė. Fromas labai sugestyviai propaguoja antiintelektualinę išvalgą (insight) į save ir aplinkinius daiktus. Toji išvalga ateina „be prievartos ar išankstinio pasirengimo. Tai prasideda ne smegenyse, bet, naudojantis japonų vaizdiniu, mūsų pilve (in our belly). Tai negalima adekvačiai išreikšti žodžiais“¹⁶. Taip, anot Ė. Fromo, įveikiamas suskilimas tarp objekto ir subjekto, tarp socialinio ir universalios žmogaus, tarp sąmonės ir pasąmonės. Tik taip gali būti pasiekta aukščiausia pažinimo forma — intuicija. Šitaip tiesiogiai, intelektualiai nereflektuotai suvokęs pasaulio esmę, žmogus tampa „kūrybišku gyvenimo menininku, o tokie visi mes esame, nors ir užmiršome tai“¹⁷. Žmogus brandos gali pasiekti tik maksimaliai išplėtęs savo sąmonės sferą į pasąmonę ir pasąmonės sferą — į sąmonę. Tai reikštų, kad žmogus pažįsta realybę visiškai, aiškiai, sąmoningai, ir visgi be intelektualios refleksijos, tai reikštų, kad „Kosminis Nesąmoningumas“ tapo „Kosminiu Sąmoningumu“¹⁸.

Pastarosios Ė. Fromo idėjos savotiškai užbaigia jo asmenybės teoriją, išryškina tas jos puses, kurios kituose jo veikaluose nekrinta į akis. Pirmiausia, jo mistinio išvelgimo, išgyvenimo teorija išsklaido iliuzijas dėl autentiško individo gyvenimo galimumo visuomenėje, o tai, atrodo, savo kūrybos pradžioje jis teigė. Dabar visiškai aišku, kad Ė. Fromas priešpriešina individualią žmogaus prigimtį ir visuomenės kultūros procesą kaip du atskirus procesus. Kūryba, produktyvus aktyvumas — tai imantinės, individo nesąmoningume slypinčios, universalios žmogiškumo reikšimosi formos. Jas realizuoti siektų kiekvienas individas, jei nesudurtų su konkrečios istorinės epochos jam keliamais reikalavimais, kylančiais iš materialinės gamybos poreikių. Pastarieji, kaip neišvengiamas būtinumas, pajungia kiekvieną žmogų, deformuoja jo psichiką. Absoliutindamas visuomenės represyvumą atskiros asmenybės atžvilgiu, Ė. Fromas nemato pozityvaus patirtinio turinio, kurį individas gali gauti tik visuomenėje. Todėl jam visuomenė — tai tik arena, kurioje individas turi save realizuoti, save išreikšti.

Jei žmogiškumą suprasime kaip išimtinai antropologinį žmogaus universalumą, genetiškai paveldimą jo savybių bendrumą, kyla klausimas, iš kur žmogus gavo „dieviškąją“ kūrybiškumą, laisvo apsisprendimo, produktyvaus aktyvumo ugnelę? Ir nors Ė. Fromas niekur nekalba apie dievą, žmogaus ir pasaulio kūrėją (todėl jis ir vadina save „ateistiniu mistiku“), „žmogaus fenomeno“ vystymąsi jis apgaubia spiritualistinio paslaptiškumo aureole, nepateikdamas racionalaus jo paaiškinimo.

Ė. Fromo nuomone asmenybės susvetimėjimo įveikimas iš esmės yra sąmonės transformavimo problema. Manydamas, kad visuomenės materialiai būtis ir jos suformuotas mąstymas yra asmenybės deformavimosi priežastis, jis tikisi „pabėgti“ nuo socialinės determinacijos į „mistinio

¹⁶ Ten pat, p. 132.

¹⁷ Ten pat, p. 133.

¹⁸ Ten pat, p. 134.

apšviestumo“ būseną. Taigi, tariant V. Lenino žodžiais, jis tikisi gyventi visuomenėje ir būti laisvas nuo visuomenės.

Visa tai leidžia mums tvirtinti, kad Ė. Fromo pretenzijos papildyti K. Markso socialinę teoriją savąja antropologija buvo visiškai nepagrįstos, nes žmogaus problema jose sprendžiama metodologiškai skirtingai. Ė. Fromas vadovaujasi senąja subjektyvistine tradicija, priešpriešina vidines žmogiškumo dimensijas socialinėms žmogaus gyvenimo sąlygoms. Marksistinė teorija plėtoja iš esmės naują žmogaus problemos sprendimo būdą, kuris remiasi sociogenezės ir antropogenezės vieningumu. Susidūręs su žmogaus problemos racionalaus sprendimo sunkumais, Ė. Fromas paskelbia šiuos klausimus apskritai neišsprendžiamais protu. O marksistinė teorija visada pasirenka racionalius ir realius sprendimo būdus, todėl ji „universalus žmogiškumo“ ne tik nepriešpriešina materialiajai visuomenės kultūrai, o kaip tik materialinės-daiktinės praktikos vystymesi, aktyvioje pasaulyje pertvarkančioje veikloje ieško žmogiškumo formavimo ir tolesnio vystymosi paslapčių įminimo. Apie tai K. Marksas rašė: „Visa vadinamoji pasaulinė istorija yra niekas kitas kaip žmogaus kūrimas žmogišku darbu, žmogaus prigimties kūrimas“¹⁹.

Ė. Fromas nepaiso to, kad be visuomenės individas ne tik neįgytų jį represuojančių savybių, bet jis neturėtų ir savo pozityviųjų savybių: kūrybiškumo, produktyvaus aktyvumo, laisvės, saviraiškos poreikio. Pastarosios yra neatskiriamos nuo visuomenės materialinės ir dvasinės kultūros, tik jos dėka išskiepijamos asmenybei. Marksistinės socialinės metodologijos požiūriu, susvetimėjimo įveikimas yra ne sąmonės ir sąmonės tobulinimo, jų interferavimo problema, o praktinis socialinio gyvenimo keitimo klausimas, kuris yra neatskiriamas nuo materialinių visuomenės gyvenimo pagrindų vystymo. O Ė. Fromo siūloma programa realiame gyvenime „virsta jaunimo „kontrakultūrų“ judėjimu, kur garbinamas haliuciogeninis pasaulio suvokimas ir klesti narkomanija“²⁰.

¹⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений.— М., 1955, с. 598.

²⁰ Буржуазная философия XX века.— М., 1974, с. 209.